Zbiór Orzeczeń

OPINIA RZECZNIKA GENERALNEGO
YVES'A BOTA
przedstawiona w dniu 29 maja 2018 r.[1]

Sprawy połączone C-569/16 i C-570/16

Stadt Wuppertal
przeciwko
Marii Elisabeth Bauer (C-569/16)
i
Volker Willmeroth als Inhaber der TWI Technische Wartung und Volker Instandsetzung Willmeroth e.K.
przeciwko
Martinie Broßonn (C-570/16)

[wnioski o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym złożone przez Bundesarbeitsgericht (federalny sąd pracy, Niemcy)]

Odesłanie prejudycjalne – Polityka społeczna – Organizacja czasu pracy – Coroczny urlop wypoczynkowy – Dyrektywa 2003/88/WE – Artykuł 7 – Ustanie stosunku pracy wskutek śmierci pracownika – Wygaśnięcie prawa do corocznego urlopu wypoczynkowego – Przepisy krajowe uniemożliwiające wypłacenie spadkobiercom zmarłego ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop wypoczynkowy – Karta praw podstawowych Unii Europejskiej – Artykuł 31 ust. 2 – Obowiązek wykładni zgodnej prawa krajowego – Możliwość powołania się bezpośrednio na art. 31 ust. 2 karty praw podstawowych w sporach pomiędzy podmiotami prywatnymi – Obowiązek odstąpienia od stosowania przepisów krajowych sprzecznych z prawem Unii

1. Niniejsze wnioski o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym dotyczą wykładni art. 7 dyrektywy 2003/88/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 4 listopada 2003 r. dotyczącej niektórych aspektów organizacji czasu pracy[2] oraz art. 31 ust. 2 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej[3].

2. Wnioski te zostały przedstawione w ramach dwóch postępowań toczących się pomiędzy Marią Elisabeth Bauer i Martiną Broßonn a byłymi pracodawcami ich zmarłych mężów, a mianowicie, odpowiednio, Stadt Wuppertal (Niemcy) oraz Volkerem Willmerothem jako właścicielem przedsiębiorstwa TWI Technische Wartung und Instandsetzung Volker Willmeroth e.K. (zwanym dalej „V. Willmerothem") w przedmiocie odmowy wypłacenia przez pracodawców ekwiwalentu pieniężnego za coroczny płatny urlop wypoczynkowy, niewykorzystany przed śmiercią przez ich małżonków.

3. Prawo pracy stanowi niewątpliwie jeden z głównych obszarów, w których normy ustanowione przez Unię mogą być powoływane w ramach sporów pomiędzy osobami prywatnymi[4].

1 Język oryginału: francuski.

2 Dz.U. 2003, L 299, s. 9.

3 Zwana dalej „kartą".

4 Jak wskazuje S. Walkila w: *Horizontal Effect of Fundamental Rights in EU Law*, Europa Law Publishing, Groning 2016, „an unequal relation of the parties tends more easily to justify recourse to fundamental rights in an effort to strengthen the position of the weaker party. Since this is a common situation and characteristic of many employer-employee relations, the field of employment law has proved a fruitful area for the evolution of the horizontal effect of fundamental right norms of EU law" (s. 199).

4. Jednocześnie brak horyzontalnego skutku bezpośredniego dyrektyw, który wynika z utrwalonego orzecznictwa Trybunału [5], może się jawić jako mogący ograniczać w praktyce konkretną skuteczność podstawowych praw społecznych w sprawach rozpoznawanych przez sądy krajowe [6].

5. Ten problem można jednak zredukować, a nawet rozwiązać, jeżeli dany przepis prawa Unii mający rangę prawa pierwotnego, a konkretnie postanowienie karty, posiada cechy niezbędne do powoływania go bezpośrednio w ramach sporu pomiędzy podmiotami prywatnymi.

6. Podobnie jak inne podstawowe prawa społeczne potwierdzone w karcie, prawo każdego pracownika do corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego, zapisane w art. 31 ust. 2 karty, z założenia ma regulować stosunki pracy, które w dużej części są stosunkami prywatnoprawnymi. Jeśli się weźmie pod uwagę z jednej strony przytoczone powyżej utrwalone orzecznictwo Trybunału dotyczące braku horyzontalnego skutku bezpośredniego dyrektyw, których jest wiele w prawie socjalnym Unii, a z drugiej strony najnowsze orzecznictwo, w którym Trybunał wydaje się opowiadać za możliwością bezpośredniego powoływania się w sporach pomiędzy podmiotami prywatnymi na postanowienia karty mające charakter bezwzględnie obowiązujący i samowykonalny [7], zupełnie nie dziwi, że zwrócono się do Trybunału z pytaniem, czy art. 31 ust. 2 karty może być powoływany bezpośrednio w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi w celu wyłączenia stosowania sprzecznych z nim przepisów krajowych.

7. Moim zdaniem punktem wyjścia do rozważań w tym zakresie jest to, że aby ustanowione w karcie prawa podstawowe nie pozostawały martwą literą, powinny co do zasady podlegać ochronie, a zatem powinna istnieć możliwość bezpośredniego powoływania się na nie przed sądami krajowymi. Należy jednak stwierdzić także, że nie wszystkie postanowienia karty mają równorzędną pozycję w zakresie możliwości dochodzenia praw na drodze sądowej. W związku z powyższym w sytuacji, gdy Trybunał musi ustalić, czy na określone postanowienie karty można powoływać się bezpośrednio przed sądem krajowym w celu wyłączenia stosowania przepisów prawa krajowego, które są z nim sprzeczne, musi on wziąć pod uwagę brzmienie tego postanowienia interpretowane w świetle wyjaśnień, które się do niego odnoszą [8].

8. Niniejsze sprawy skłaniają mnie przede wszystkim do przedstawienia w wywodach poniżej powodów, dla których uważam, że art. 31 ust. 2 karty posiada cechy niezbędne do tego, by mógł być powoływany bezpośrednio w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi w celu wyłączenia stosowania sprzecznych z nim przepisów krajowych.

I. Ramy prawne

A. Prawo Unii

9. Zgodnie z art. 31 ust. 2 karty „[k]ażdy pracownik ma prawo […] do corocznego płatnego urlopu”.

5 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 10 października 2017 r., Farrell (C-413/15, EU:C:2017:745, pkt 31 i przytoczone tam orzecznictwo).

6 Zobacz w tym względzie S. Van Raepenbusch, *Droit institutionnel de l'Union européenne*, wyd. 2, Bruxelles, Larcier 2016; autor zauważa, że wspomniane orzecznictwo stanowi „istotne ograniczenie skuteczności praw przyznanych przez porządek prawny Unii, zwłaszcza w dziedzinie społecznej, ponieważ prawo socjalne Unii kształtuje się głównie w formie dyrektyw, zgodnie z art. 153 ust. 2 lit. b) TFUE. Innymi słowy, nawet jeżeli omawiane przepisy socjalne Unii mają za zadanie chronić pracowników oraz są wystarczająco precyzyjne i bezwarunkowe, aby mogły być stosowane bezpośrednio przez sąd, to jednak pracownicy nie mogą się na nie powoływać wobec pracodawcy prywatnego, nawet w celu wyłączenia stosowania sprzecznego z nimi przepisu prawa krajowego (skutek wyłączający)” [tłumaczenie własne] (s. 480).

7 Zobacz ostatnio wyrok z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257).

8 Wyjaśnienia dotyczące karty praw podstawowych (Dz.U. 2007, C 303, s. 17, zwane dalej „wyjaśnieniami dotyczącymi karty”).

10. Artykuł 7 dyrektywy 2003/88, zatytułowany „Urlop roczny”, ma następujące brzmienie:

„1. Państwa członkowskie podejmują niezbędne środki w celu zapewnienia, by każdy pracownik był uprawniony do corocznego płatnego urlopu w wymiarze co najmniej czterech tygodni, zgodnie z warunkami uprawniającymi i przyznającymi mu taki urlop, przewidzianymi w ustawodawstwie krajowym lub w praktyce krajowej.

2. Minimalny okres corocznego płatnego urlopu nie może być zastąpiony wypłatą ekwiwalentu pieniężnego, z wyjątkiem przypadku gdy stosunek pracy ulega rozwiązaniu”.

11. Artykuł 17 tej dyrektywy stanowi, że państwa członkowskie mogą stosować odstępstwa od pewnych jej przepisów. Nie ma jednak możliwości zastosowania odstępstwa w przypadku art. 7 dyrektywy.

B. Prawo niemieckie

12. Paragraf 7 ust. 4 Bundesurlaubsgesetz (ustawy federalnej o urlopach) [9] z dnia 8 stycznia 1963 r. w brzmieniu z dnia 7 maja 2002 r. [10] stanowi:

„Jeżeli ze względu na ustanie stosunku pracy urlop nie może zostać udzielony w całości lub w części, należy wypłacić ekwiwalent pieniężny”.

13. Paragraf 1922 ust. 1 niemieckiego Bürgerliches Gesetzbuch (kodeksu cywilnego) [11], zatytułowany „Sukcesja uniwersalna”, stanowi:

„Po śmierci danej osoby (otwarcie spadku) całość majątku (spadek) przechodzi na jedną lub kilka osób (spadkobierców)”.

II. Postępowanie główne i pytania prejudycjalne

14. Maria E. Bauer jest jedyną spadkobierczynią swojego męża zmarłego w dniu 20 grudnia 2010 r., który był zatrudniony przez Stadt Wuppertal, podmiot prawa publicznego. Ten ostatni odrzucił wniosek M.E. Bauer o przyznanie ekwiwalentu pieniężnego w kwocie 5857,75 EUR za 25 dni niewykorzystanego corocznego urlopu wypoczynkowego przysługującego jej mężowi w dniu śmierci.

15. Martina Broßonn jest jedyną spadkobierczynią swojego męża, który był zatrudniony przez V. Willmerotha od kwietnia 2003 r. i zmarł w dniu 4 stycznia 2013 r., przy czym od lipca 2012 r. przebywał na zwolnieniu lekarskim z powodu choroby. V. Willmeroth odrzucił wniosek M. Broßonn o przyznanie ekwiwalentu pieniężnego w kwocie 3702,72 EUR za 32 dni niewykorzystanego urlopu, który w dniu śmierci przysługiwał jej mężowi uprawnionemu do corocznego urlopu w wymiarze 35 dni.

16. Maria E. Bauer i Martina Broßonn wystąpiły, każda z osobna, do właściwego Arbeitsgericht (sądu pracy, Niemcy) z powództwem o wypłatę tych ekwiwalentów. Powództwa zostały uwzględnione, natomiast apelacje wniesione przez Stadt Wuppertal i V. Willmerotha od wyroków wydanych w pierwszej instancji zostały oddalone przez właściwy Landesarbeitsgericht (wyższy sąd pracy, Niemcy). Stadt Wuppertal i V. Willmeroth wnieśli do Bundesarbeitsgericht (federalnego sądu pracy, Niemcy) skargi rewizyjne od tych wyroków.

9 BGBl. 1963, s. 2.

10 BGBl. 2002 I, s. 1529 (dalej „BUrlG”).

11 Dalej „BGB”.

17. W postanowieniach odsyłających wydanych w obydwu sprawach sąd odsyłający przypomina, że Trybunał orzekł już w wyroku z dnia 12 czerwca 2014 r., Bollacke (C-118/13, zwanym dalej „wyrokiem Bollacke", EU:C:2014:1755), że art. 7 dyrektywy 2003/88 należy interpretować w ten sposób, że stoi on na przeszkodzie krajowym przepisom prawa lub praktyce, które stanowią, iż prawo do corocznego płatnego urlopu wygasa, a prawo do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany urlop nie powstaje w sytuacji, gdy stosunek pracy ustaje wskutek śmierci pracownika. Sąd ten stawia sobie jednak pytanie, czy dotyczy to również przypadku, gdy prawo krajowe wyklucza, by taka rekompensata finansowa mogła wchodzić w skład masy spadkowej. Paragraf 7 ust. 4 BUrlG w związku z § 1922 ust. 1 BGB wywołuje bowiem taki skutek, że prawo do urlopu przysługujące zmarłemu wygasa z chwilą śmierci, wobec czego nie może zostać przekształcone w roszczenie o ekwiwalent pieniężny ani wejść do masy spadkowej. Sąd odsyłający wyjaśnia w tym względzie, że każda inna interpretacja tych przepisów byłaby wykładnią contra legem, a zatem nie może zostać przyjęta.

18. Ponadto, ponieważ Trybunał uznał, że prawo do corocznego płatnego urlopu może wygasnąć po upływie 15 miesięcy od końca roku rozliczeniowego, gdyż nie może już służyć celowi tego prawa, czyli umożliwieniu pracownikowi odpoczynku oraz zapewnieniu mu okresu relaksu i wolnego czasu [12], ponieważ cel ten nie jest już możliwy do osiągnięcia po śmierci zainteresowanego, sąd odsyłający stawia sobie pytanie, czy wygaśnięcie prawa do urlopu lub do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop jest rzeczywiście wykluczone, czy też należy uznać, że minimalny coroczny płatny urlop zagwarantowany przez dyrektywę 2003/88 i kartę ma również na celu zapewnienie ochrony dla spadkobierców zmarłego pracownika.

19. W tym kontekście sąd odsyłający stawia sobie pytanie, czy art. 7 dyrektywy 2003/88 i art. 31 ust. 2 karty mogą same z siebie skutkować zobowiązaniem pracodawcy do wypłaty ekwiwalentu pieniężnego spadkobiercom pracownika. W związku z tym, że stronami w sprawie Willmeroth (C-570/16) są dwa podmioty prywatne, sąd ten zadaje ponadto pytanie, czy ewentualny skutek bezpośredni tych przepisów ma zatem również charakter horyzontalny.

20. W tych okolicznościach Bundesarbeitsgericht (federalny sąd pracy) postanowił zawiesić postępowanie i zwrócić się do Trybunału z następującymi pytaniami prejudycjalnymi. Pytanie pierwsze w sprawach Bauer (C-569/16) i Willmeroth (C-570/16) jest sformułowane w sposób identyczny, natomiast pytanie drugie zostało przedstawione wyłącznie w sprawie Willmeroth (sprawa C-570/16):

„1) Czy art. 7 dyrektywy [2003/88] lub art. 31 ust. 2 [karty] przyznają spadkobiercy pracownika zmarłego w czasie trwania stosunku pracy prawo do wyrównania finansowego za minimalny coroczny urlop przysługujący pracownikowi przed śmiercią, co jest wykluczone na mocy § 7 ust. 4 [BUrlG] w związku z § 1922 ust. 1 [BGB]?

2) W razie odpowiedzi twierdzącej na pytanie pierwsze: czy ma to zastosowanie również wtedy, gdy stosunek pracy wiązał dwie osoby prywatne?".

III. Ocena prawna

21. Poprzez pierwsze pytanie prejudycjalne, sformułowane w obu sprawach połączonych Bauer (C-569/16) i Willmeroth (C-570/16) identycznie, sąd odsyłający zmierza zasadniczo do ustalenia, czy art. 7 dyrektywy 2003/88 należy interpretować w ten sposób, że stoi on na przeszkodzie krajowym przepisom prawa lub praktykom, takim jak rozpatrywane w postępowaniach głównych, które stanowią, że w przypadku gdy stosunek pracy ustaje wskutek śmierci pracownika, prawo do corocznego płatnego urlopu wygasa bez prawa do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop, i które w konsekwencji uniemożliwiają wypłacenie takiego świadczenia spadkobiercom zmarłego.

12 Zobacz wyrok z dnia 22 listopada 2011 r., KHS (C-214/10, EU:C:2011:761, pkt 44).

22. W przypadku udzielenia odpowiedzi twierdzącej na pytanie pierwsze sąd odsyłający pragnie następnie ustalić, czy spadkobierca zmarłego pracownika może powołać się bezpośrednio na art. 7 dyrektywy 2003/88 lub na art. 31 ust. 2 karty w stosunku do pracodawcy, niezależnie od tego, czy jest on podmiotem prawa publicznego czy prywatnego, w celu otrzymania wypłaty ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop.

23. Przypominam, że w wyroku Bollacke Trybunał orzekł już w odniesieniu do tych samych przepisów prawa niemieckiego, że art. 7 dyrektywy 2003/88 należy interpretować w ten sposób, że stoi on na przeszkodzie krajowym przepisom prawa lub praktyce, takim jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, które stanowią, iż prawo do corocznego płatnego urlopu wygasa, a prawo do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany urlop nie powstaje w sytuacji, gdy stosunek pracy ustaje wskutek śmierci pracownika.

24. Sąd odsyłający uważa jednak, że Trybunał nie rozstrzygnął kwestii, czy roszczenie o ekwiwalent pieniężny wchodzi do masy spadkowej nawet wtedy, gdy jest to wykluczone przez krajowe prawo spadkowe. Zgodnie z wykładnią sformułowaną przez sąd odsyłający z przepisów prawa niemieckiego wynika, że prawo zmarłego do urlopu wygasło wraz z jego śmiercią i w związku z tym po jego śmierci nie mogło być przekształcone w roszczenie o ekwiwalent pieniężny w rozumieniu § 7 ust. 4 BUrlG, ponieważ takie roszczenie o ekwiwalent pieniężny za niewykorzystany coroczny płatny urlop nie może wejść do masy spadkowej na mocy § 1922 ust. 1 BGB. Paragraf 7 ust. 4 BUrlG w związku z § 1922 ust. 1 BGB nie mógłby więc być interpretowany w ten sposób, że prawo do urlopu pracownika, który zmarł w czasie trwania stosunku pracy, przechodzi na jego spadkobierców. Pragnę uściślić, że chodzi o stan prawny w Niemczech, jaki wynika z orzecznictwa Bundesarbeitsgericht (federalnego sądu pracy), o czym świadczą przytoczone przez ten sąd jego własne wyroki [13].

25. Ponadto sąd ten nie wyklucza, że orzecznictwo Trybunału dotyczące prawa do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop w wypadku śmierci pracownika może ewoluować w oparciu o koncepcję, że korzystanie przez spadkobiercę pracownika z takiego ekwiwalentu może nie odpowiadać celowi, który Trybunał przypisuje prawu do corocznego płatnego urlopu [14].

26. Moim zdaniem te okoliczności nie są w stanie podważyć rozwiązania przyjętego przez Trybunał w wyroku Bollacke.

27. Wręcz przeciwnie, rozwiązanie to – jeśli ma nie zostać pozbawione skuteczności przy jego praktycznym stosowaniu – musi oznaczać przeniesienie w drodze dziedziczenia roszczenia o ekwiwalent pieniężny za niewykorzystany coroczny płatny urlop na rzecz spadkobierców zmarłego pracownika. Innymi słowy, ponieważ Trybunał orzekł, że prawo do corocznego urlopu wypoczynkowego oraz prawo do wynagrodzenia z tego tytułu stanowią dwa aspekty jednego prawa [15], zaś ekwiwalent pieniężny za niewykorzystany coroczny płatny urlop ma na celu zrekompensowanie niemożności rzeczywistego skorzystania przez pracownika z prawa do corocznego płatnego urlopu [16] i jest niezbędny do zapewnienia jego skuteczności [17], i że w konsekwencji prawo do corocznego płatnego urlopu nie wygasa wraz ze śmiercią pracownika [18], na tej podstawie należy koniecznie wyciągnąć wniosek, że spadkobiercy pracownika muszą mieć możliwość dochodzenia prawa do

13 Zobacz postanowienia odsyłające w obydwu sprawach połączonych (pkt 14).

14 Zobacz podobne stanowisko B. Vitez, Holiday Pay: Now also to Be Enjoyed during the Afterlife, w: *European Law Reporter*, Verlag radical brain S.A., Luxembourg 2014, nº4, s. 114.

15 Zobacz wyrok Bollacke, pkt 16, 20 i przytoczone tam orzecznictwo.

16 Zobacz podobnie wyrok Bollacke (pkt 17).

17 Zobacz wyrok Bollacke (pkt 24).

18 Zobacz wyrok Bollacke (pkt 26).

corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego, które przysługiwało pracownikowi, i to w formie ekwiwalentu pieniężnego. Przeciwne rozwiązanie prowadziłoby do pozbawienia zmarłego pracownika z mocą wsteczną prawa do corocznego płatnego urlopu i to z powodu „niespodziewane[go] zdarzeni[a], pozostające[go] poza kontrolą pracownika czy pracodawcy” [19].

28. Ponadto wiele wskazuje na to, że Trybunał w wyroku Bollacke wziął pod uwagę spadkowy wymiar rozwiązania, jakie przyjął.

29. Należy w związku z tym zauważyć, że zarówno § 7 ust. 4 BUrlG, jak i § 1922 ust. 1 BGB są przytoczone w wyroku Bollacke w części dotyczącej prawa niemieckiego. Ustawodawstwo krajowe, o którym mowa w sentencji tego wyroku, odnosi się zatem do obydwu tych przepisów [20].

30. Ponadto, jak wynika z opisu stanu faktycznego zawartego w wyroku Bollacke, Trybunał był w pełni świadomy tego, że spór w postępowaniu głównym powstał na skutek odrzucenia przez pracodawcę złożonego przez Gülay Bollacke wniosku o ekwiwalent pieniężny za coroczny płatny urlop niewykorzystany przez jej męża, a pracodawca uzasadniał odmowę wątpliwościami co do tego, czy prawo to podlega dziedziczeniu [21].

31. Co więcej, już na etapie wydania wyroku Bollacke było jasne, że problem dotyczy orzecznictwa Bundesarbeitsgericht (federalnego sądu pracy), zgodnie z którym prawo do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop po zakończeniu stosunku pracy nie powstaje w przypadku, gdy stosunek ten ustaje wskutek śmierci pracownika. Toteż Landesarbeitsgericht Hamm (wyższy sąd pracy w Hamm, Niemcy) wyraził wątpliwości co do zasadności orzecznictwa krajowego w świetle orzecznictwa Trybunału dotyczącego art. 7 dyrektywy 2003/88 [22].

32. Wreszcie, problem, który wynika wyraźnie z brzmienia pytania drugiego sformułowanego przez Landesarbeitsgericht Hamm (wyższy sąd pracy w Hamm), dotyczył ustalenia, czy prawo do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop jest związane z osobą pracownika w taki sposób, że jedynie on sam może go dochodzić, aby mieć możliwość, nawet w późniejszym terminie, zrealizowania celów odpoczynku i relaksu związanych z przyznaniem corocznego płatnego urlopu.

33. Na podstawie powyższych stwierdzeń wnioskuję, że wątpliwości, które legły u podstaw niniejszych wniosków o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym, istniały już w sprawie, która doprowadziła do rozstrzygnięcia w wyroku Bollacke. Zatem Trybunał wydał ten wyrok, biorąc pod uwagę spadkowy wymiar tej sprawy.

34. Należy zatem podtrzymać wykładnię przyjętą przez Trybunał w wyroku Bollacke, a mianowicie, że art. 7 dyrektywy 2003/88 powinien być interpretowany w ten sposób, że stoi on na przeszkodzie krajowym przepisom prawa lub praktyce, takim jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, które stanowią, iż w sytuacji gdy stosunek pracy ustaje wskutek śmierci pracownika, prawo do corocznego płatnego urlopu wygasa, a prawo do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop nie powstaje, i które w konsekwencji uniemożliwiają wypłacenie takiego ekwiwalentu spadkobiercom zmarłego.

35. Należy teraz określić konsekwencje, jakie sąd odsyłający powinien wyciągnąć ze stwierdzenia niezgodności pomiędzy art. 7 dyrektywy 2003/88 a przepisami prawa krajowego będącymi przedmiotem rozpatrywanych przez niego sporów.

19 Zobacz wyrok Bollacke (pkt 25).

20 Zobacz wyrok Bollacke (pkt 6, 7).

21 Wyrok Bollacke (pkt 11).

22 Wyrok Bollacke (pkt 12).

36. W pierwszej kolejności, jeśli chodzi o spoczywający na sądach krajowych obowiązek dążenia do „wykładni kompromisowej" dzięki możliwości odwołania się do wykładni zgodnej w celu „rozładowania niezgodności", którą stwierdzono [23], należy wskazać na stanowisko wyrażone przez Bundesarbeitsgericht (federalny sąd pracy), zgodnie z którym sąd ów nie miał możliwości zinterpretowania § 7 ust. 4 BUrlG oraz § 1922 ust. 1 BGB w sposób zgodny z art. 7 dyrektywy 2003/88, tak jak jest on interpretowany przez Trybunał. Sąd odsyłający uważa, że w ten sposób dotarł do granic wykładni zgodnej, jaką stanowi wykładnia contra legem, w wyniku oceny, która – jak przypomina – należy wyłącznie do kompetencji sądów krajowych [24].

37. W tym względzie należy przypomnieć, że Trybunał wielokrotnie orzekał, iż „wynikający z dyrektywy wymóg osiągnięcia przez państwa członkowskie określonego w niej rezultatu, jak również obowiązek podejmowania wszelkich właściwych środków ogólnych lub szczególnych w celu zapewnienia wykonania tego wymogu, ciążą na wszystkich organach tych państw, w tym, w granicach ich kompetencji, na organach sądowych" [25].

38. Zdaniem Trybunału „[w]ynika stąd, że stosując prawo krajowe, sąd krajowy musi przy dokonywaniu jego interpretacji uwzględnić całość norm prawa krajowego i w oparciu o uznane w porządku krajowym metody wykładni uczynić wszystko, by możliwie w jak najszerszym zakresie interpretować je w świetle treści i celów danej dyrektywy, tak by doprowadzić do osiągnięcia zamierzonego przez nią skutku, realizując tym samym normę ustanowioną w art. 288 akapit trzeci TFUE" [26].

39. Prawdą jest, że Trybunał orzekł, iż „wymóg dokonywania wykładni prawa krajowego zgodnie z prawem Unii ma pewne granice. Spoczywający na sądzie krajowym obowiązek odniesienia się do prawa Unii przy dokonywaniu wykładni i stosowaniu odpowiednich przepisów prawa krajowego jest bowiem ograniczony przez ogólne zasady prawa i nie może służyć jako podstawa dla dokonywania wykładni prawa krajowego contra legem" [27].

40. Jednakże w tym kontekście Trybunał wyjaśnił, że „wymóg dokonywania wykładni zgodnie z prawem Unii może w danym wypadku obejmować konieczność zmiany [utrwalonego] orzecznictwa przez sądy krajowe, jeżeli opiera się ono na interpretacji prawa krajowego, której nie da się pogodzić z celami dyrektywy" [28].

41. Co za tym idzie, zdaniem Trybunału sąd krajowy nie ma podstaw, aby twierdzić, iż nie może interpretować przepisu prawa krajowego zgodnie z prawem Unii tylko dlatego, że do tej pory jednolicie interpretował ten przepis w sposób, który jest niezgodny z tym prawem [29].

42. W świetle przytoczonego orzecznictwa Trybunału to do sądu odsyłającego należy ustalenie, czy przepisy krajowe rozpatrywane w postępowaniu głównym, a mianowicie § 7 ust. 4 BUrlG i § 1922 ust. 1 BGB, można interpretować w sposób zgodny z dyrektywą 2003/88. W tym względzie sąd odsyłający powinien z jednej strony wziąć pod uwagę fakt, iż te przepisy krajowe są sformułowane w sposób dość szeroki i ogólny [30], a z drugiej strony to, co zdaje się wynikać z samych postanowień

23 Wyrażenia te zapożyczyłem od D. Simon, La panacée de l'interprétation conforme: injection homéopathique ou thérapie palliative?, w: *De Rome à Lisbonne: les juridictions de l'Union européenne à la croisée des chemins, Mélanges en l'honneur de Paolo Mengozzi*, Bruylant, Bruxelles 2013, s. 279–300, w szczególności s. 299.

24 Zobacz postanowienia odsyłające w obydwu sprawach połączonych (pkt 16).

25 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 19 kwietnia 2016 r., DI (C-441/14, EU:C:2016:278, pkt 30 i przytoczone tam orzecznictwo).

26 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 19 kwietnia 2016 r., DI (C-441/14, EU:C:2016:278, pkt 31 i przytoczone tam orzecznictwo).

27 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 19 kwietnia 2016 r., DI (C-441/14, EU:C:2016:278, pkt 32 i przytoczone tam orzecznictwo).

28 Zobacz w szczególności wyroki: z dnia 19 kwietnia 2016 r., DI (C-441/14, EU:C:2016:278, pkt 33 i przytoczone tam orzecznictwo); z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257, pkt 72).

29 Zobacz wyroki: z dnia 19 kwietnia 2016 r., DI (C-441/14, EU:C:2016:278, pkt 34); z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257, pkt 73).

30 To z pewnością wyjaśnia poza tym, dlaczego inne sądy niemieckie, które orzekały w tej materii, mogły uważać, że wykładnia zgodna jest możliwa.

odsyłających, a mianowicie że źródłem niezgodności prawa krajowego z prawem Unii jest wykładnia nadana przedmiotowym przepisom przez Bundesarbeitsgericht (federalny sąd pracy) [31]. Wydaje się zatem, że właśnie z powodu dokonanej przez Bundesarbeitsgericht (federalny sąd pracy) wykładni przepisów krajowych, rozpatrywanych w postępowaniu głównym, pracownik w następstwie śmierci zostaje pozbawiony prawa do corocznego płatnego urlopu w jego wymiarze finansowym, mającym zrekompensować brak możliwości rzeczywistego skorzystania przez pracownika z tego prawa przed ustaniem stosunku pracy.

43. W drugiej kolejności, przy założeniu, że sąd ten nadal będzie uważał, że rzeczywiście nie jest w stanie dokonać takiej wykładni prawa krajowego, która byłaby zgodna z art. 7 dyrektywy 2003/88, należy zbadać, czy artykuł ten wywołuje skutek bezpośredni oraz, ewentualnie, czy M.E. Bauer i M. Broßonn mogą się na niego powoływać przeciwko pracodawcom swoich zmarłych mężów.

44. W tym względzie z utrwalonego orzecznictwa Trybunału wynika, że „we wszystkich wypadkach, w których pojawiają się przepisy danej dyrektywy, z punktu widzenia ich treści bezwarunkowe i wystarczająco precyzyjne, podmioty prywatne mogą powoływać się na nie przed sądem krajowym przeciwko państwu, jeśli to państwo nie transponowało dyrektywy do prawa krajowego w wyznaczonym terminie lub jeśli dokonało niewłaściwej transpozycji” [32].

45. W wyroku z dnia 24 stycznia 2012 r., Dominguez [33], Trybunał orzekł, że art. 7 dyrektywy 2003/88 spełnia te kryteria „z uwagi na to, że nakłada on na państwa członkowskie w jednoznaczny sposób wyraźny obowiązek osiągnięcia określonego rezultatu, który nie jest obwarowany żadnym warunkiem co do stosowania wyrażonej w nim zasady dotyczącej spowodowania, by każdy pracownik korzystał z płatnego corocznego urlopu w wymiarze co najmniej czterech tygodni” [34]. Ponadto według Trybunału „[n]awet jeśli art. 7 dyrektywy 2003/88 pozostawia państwom członkowskim pewien zakres uznania, gdy ustanawiają one warunki uprawniające do płatnego corocznego urlopu i warunki przyznawania go, ta okoliczność nie ma wpływu na precyzyjny i bezwarunkowy charakter tego artykułu”. Trybunał zauważył w tym względzie, że „art. 7 dyrektywy 2003/88 nie należy do tych przepisów [tej] dyrektywy, od których dopuszczalne są odstępstwa zgodnie z jej art. 17”. Według Trybunału jest zatem możliwe „określenie minimalnej ochrony, która w każdym razie musi być zapewniona przez państwa członkowskie na podstawie tegoż art. 7” [35]. W pkt 36 wyroku z dnia 24 stycznia 2012 r., Dominguez [36], Trybunał wskazał zatem, że „art. 7 ust. 1 dyrektywy 2003/88 spełnia przesłanki wymagane do uznania go za bezpośrednio skuteczny”.

46. Co się tyczy w szczególności art. 7 ust. 2 dyrektywy 2003/88, uznanie jego skutku bezpośredniego wydaje się wynikać z wyroku Bollacke, w którym Trybunał zauważył, że przepis ten „nie ustanawia żadnego warunku w zakresie przyznania prawa do ekwiwalentu pieniężnego poza, po pierwsze, ustaniem stosunku pracy, a po drugie, niewykorzystaniem przez pracownika całego corocznego urlopu, do którego miał on prawo w chwili ustania tego stosunku” [37]. Ponadto zdaniem Trybunału w tym samym wyroku prawo do ekwiwalentu pieniężnego przewidziane w art. 7 ust. 2 dyrektywy 2003/88 „jest przyznawane bezpośrednio przez [tę] dyrektywę” [38].

31 Zobacz postanowienia odsyłające w obydwu sprawach połączonych (pkt 14).

32 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 24 stycznia 2012 r., Dominguez (C-282/10, EU:C:2012:33, pkt 33 i przytoczone tam orzecznictwo).

33 C-282/10, EU:C:2012:33.

34 Zobacz pkt 34 ww. wyroku.

35 Zobacz wyrok z dnia 24 stycznia 2012 r., Dominguez (C-282/10, EU:C:2012:33, pkt 35 i przytoczone tam orzecznictwo).

36 C-282/10, EU:C:2012:33.

37 Zobacz wyrok Bollacke (pkt 23). Zobacz także wyrok z dnia 20 lipca 2016 r., Maschek (C-341/15, EU:C:2016:576, pkt 27).

38 Zobacz wyrok Bollacke (pkt 28).

47. Należy teraz zbadać, czy w każdej z niniejszych spraw połączonych spadkobierca zmarłego pracownika może powołać się bezpośrednio na art. 7 dyrektywy 2003/88 w stosunku do pracodawcy – niezależnie od tego, czy jest on podmiotem prawa publicznego czy prywatnego – w celu otrzymania wypłaty ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop, tzn. skorzystania z prawa do corocznego płatnego urlopu w jego wymiarze finansowym.

48. Okazuje się, że ze względu na utrwalone orzecznictwo Trybunału, w którym odmawia się uznania horyzontalnego skutku bezpośredniego dyrektyw [39], M.E. Bauer i M. Broßonn nie znajdują się w jednakowej sytuacji pod względem zapewnienia skutecznej ochrony prawa do corocznego płatnego urlopu, które nabyli ich zmarli mężowie.

49. Mąż M.E. Bauer był zatrudniony przez Stadt Wuppertal, czyli podmiot prawa publicznego, zatem M.E. Bauer bez problemu może dochodzić od tego podmiotu prawa do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop, które to prawo – przypominam – przysługuje jej bezpośrednio na mocy art. 7 ust. 2 dyrektywy 2003/88. Należy bowiem przypomnieć, że „gdy podmioty prawa mogą powoływać się na dyrektywę nie względem jednostki, lecz względem państwa, to mogą to czynić niezależnie od charakteru, w jakim państwo występuje – pracodawcy czy też organu władzy publicznej. W obu wypadkach należy bowiem unikać sytuacji, w której państwo mogłoby odnieść korzyść z naruszenia prawa Unii” [40]. Na podstawie tych rozważań Trybunał uznał, że „jednostki mogą powoływać się na bezwarunkowe i wystarczająco jasne przepisy dyrektywy nie tylko wobec państwa członkowskiego i wszystkich organów jego administracji, takich jak władze lokalne […], ale także […] wobec instytucji lub podmiotów, które podlegają zwierzchnictwu lub kontroli państwa albo posiadają uprawnienia wykraczające poza normy obowiązujące w stosunkach między jednostkami” [41].

50. W konsekwencji w sprawie Bauer (C-569/16) należy odpowiedzieć Bundesarbeitsgericht (federalnemu sądowi pracy), że sąd krajowy, który rozpatruje spór między podmiotem prywatnym a podmiotem prawa publicznego, w sytuacji gdy nie jest możliwe dokonanie wykładni właściwych przepisów prawa krajowego zgodnie z art. 7 dyrektywy 2003/88, ma obowiązek zapewnić podmiotom prywatnym, w granicach swoich kompetencji, ochronę prawną przysługującą im na podstawie tego artykułu i zagwarantować jego pełną skuteczność, w razie konieczności poprzez odstąpienie od stosowania wszelkich przepisów prawa krajowego, które stoją z nim w sprzeczności.

51. Natomiast sytuacja procesowa M. Broßonn jest bardziej skomplikowana, ponieważ jej mąż był zatrudniony przez podmiot prawa prywatnego. Tymczasem zgodnie z utrwalonym orzecznictwem Trybunału dyrektywa nie może sama z siebie tworzyć obowiązków po stronie jednostki, nie można zatem powoływać się na dyrektywę jako taką przeciwko podmiotowi prywatnemu w postępowaniu przed sądem krajowym [42]. Zatem pomimo okoliczności, że dyrektywa 2003/88 powinna zgodnie z jej art. 1 ust. 3 stosować się do wszystkich sektorów działalności, zarówno publicznego, jak i prywatnego, droga do zagwarantowania M. Broßonn bezpośrednio przez prawo Unii uprawnienia do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop okaże się bardziej zawiła i niepozbawiona przeszkód. Postaram się jednak wytyczyć szlak w sposób wystarczająco jasny, aby w przyszłości podmioty prawa mogły nim łatwiej podążać w celu zapewnienia sobie skutecznej ochrony prawa podstawowego, jakim jest prawo do corocznego płatnego urlopu.

39 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 24 stycznia 2012 r., Dominguez (C-282/10, EU:C:2012:33, pkt 37 i przytoczone tam orzecznictwo).

40 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 24 stycznia 2012 r., Dominguez (C-282/10, EU:C:2012:33, pkt 38 i przytoczone tam orzecznictwo).

41 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 10 października 2017 r., Farrell (C-413/15, EU:C:2017:745, pkt 33 i przytoczone tam orzecznictwo).

42 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 24 stycznia 2012 r., Dominguez (C-282/10, EU:C:2012:33, pkt 37 i przytoczone tam orzecznictwo).

52. W tym względzie należy przypomnieć, że z utrwalonego orzecznictwa wynika, iż „prawa podstawowe chronione w porządku prawnym Unii znajdują zastosowanie we wszystkich sytuacjach podlegających prawu Unii” [43]. W sprawie w postępowaniu głównym zastosowanie ma § 7 ust. 4 BUrlG, wprowadzający w życie dyrektywę Rady 93/104/WE z dnia 23 listopada 1993 r. dotyczącą niektórych aspektów organizacji czasu pracy [44], która została ujednolicona przez dyrektywę 2003/88, oraz art. 31 ust. 2 karty.

53. Po tych wyjaśnieniach uważam, że sąd krajowy, który rozpatruje spór pomiędzy dwiema podmiotami prywatnymi, w sytuacji gdy nie jest możliwe dokonanie wykładni właściwych przepisów prawa krajowego w zgodzie z art. 7 dyrektywy 2003/88, ma obowiązek zapewnić podmiotom prywatnym, w granicach swoich kompetencji, ochronę prawną przysługującą im na podstawie tego przepisu i zagwarantować jego pełną skuteczność, w razie konieczności poprzez odstąpienie od stosowania wszelkich przepisów prawa krajowego, które stoją z nim w sprzeczności. Moim zdaniem art. 31 ust. 2 karty posiada cechy wymagane do tego, aby mógł być powoływany bezpośrednio w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi w celu wyłączenia stosowania przepisów prawa krajowego, których skutkiem byłoby pozbawienie pracownika przysługującego mu prawa do corocznego płatnego urlopu. Proponuję zatem Trybunałowi, by przyjąć rozwiązanie zbliżone do przyjętego w odniesieniu do ogólnej zasady niedyskryminacji ze względu na wiek [45], a następnie dotyczącego art. 21 i 47 karty [46].

54. Przypominam, że zgodnie z art. 31 ust. 2 karty „[k]ażdy pracownik ma prawo […] do corocznego płatnego urlopu”. Jak już stwierdził Trybunał, prawo do corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego zostało w sposób wyraźny potwierdzone w tym artykule karty, która stosownie do art. 6 ust. 1 TUE ma taką samą moc prawną jak traktaty [47].

55. Z wyjaśnień odnoszących się do art. 31 ust. 2 karty wynika, że przepis ten „jest oparty na dyrektywie 93/104 […], artykule 2 Europejskiej karty społecznej oraz punkcie 8 Wspólnotowej karty socjalnych praw podstawowych pracowników” [48]. Przypominam, że dyrektywa 93/104 została następnie ujednolicona dyrektywą 2003/88 i, jak wynika z brzmienia art. 7 ust. 1 dyrektywy 2003/88 [49], od którego dyrektywa ta nie dopuszcza odstępstw, każdy pracownik jest uprawniony do corocznego płatnego urlopu w wymiarze co najmniej czterech tygodni. Jak Trybunał wielokrotnie orzekał, prawo do corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego należy postrzegać jako zasadę prawa socjalnego Unii o szczególnej wadze, której wdrażanie przez właściwe organy krajowe może być dokonywane tylko w granicach wyraźnie określonych w samej dyrektywie 2003/88 [50].

56. Z opisanego powyżej zbioru aktów normatywnych wynika, że prawo do corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego stanowi zasadę prawa socjalnego Unii o szczególnej wadze, zapisaną obecnie w art. 31 ust. 2 karty oraz skonkretyzowaną w dyrektywie 2003/88.

43 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 15 stycznia 2014 r., Association de médiation sociale (C-176/12, zwany dalej „wyrokiem Association de médiation sociale”, EU:C:2014:2, pkt 42 i przytoczone tam orzecznictwo).

44 Dz.U. 1993, L 307, s. 18.

45 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 19 kwietnia 2016 r., DI (C-441/14, EU:C:2016:278, pkt 35–37 i przytoczone tam orzecznictwo).

46 Zobacz wyrok z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257, pkt 79).

47 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 29 listopada 2017 r., King (C-214/16, EU:C:2017:914, pkt 33 i przytoczone tam orzecznictwo).

48 Zobacz wyjaśnienie odnoszące się do art. 31 (Dz.U. 2007, C 303, s. 26).

49 Podobnie zresztą jak z art. 7 ust. 1 dyrektywy 93/104.

50 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 29 listopada 2017 r., King (C-214/16, EU:C:2017:914, pkt 32 i przytoczone tam orzecznictwo).

57. Niniejsze sprawy stwarzają Trybunałowi okazję do umożliwienia zakwalifikowania prawa do corocznego płatnego urlopu, poprzez orzecznictwo ukierunkowane na potrzebę zapewnienia skuteczności podstawowych praw społecznych, nie tylko jako zasady prawa socjalnego Unii o szczególnej wadze, lecz również albo przede wszystkim jako podstawowego prawa społecznego w pełnym tego słowa znaczeniu [51]. Sugeruję zatem Trybunałowi, aby wzmocnić możliwość dochodzenia przed sądem podstawowych praw społecznych, które posiadają cechy pozwalające na bezpośrednie powoływanie się na nie w ramach sporów pomiędzy podmiotami prywatnymi.

58. Jeśli przyjąć schemat analizy zastosowany przez Trybunał w wyroku Association de médiation sociale, z prawnego punktu widzenia wydaje się zasadne, żeby uznać możliwość bezpośredniego powoływania art. 31 ust. 2 karty w ramach sporów pomiędzy podmiotami prywatnymi w celu wyłączenia stosowania przepisów krajowych, których skutkiem byłoby pozbawienie pracowników przysługującego im prawa do corocznego płatnego urlopu.

59. W wyroku tym Trybunał kolejny raz odmówił uznania horyzontalnego skutku bezpośredniego dyrektyw, przypominając swoje utrwalone orzecznictwo, zgodnie z którym nawet jasny, precyzyjny i bezwarunkowy przepis dyrektywy mający na celu przyznanie jednostkom praw lub nałożenie na nie obowiązków nie może być jako taki stosowany w ramach sporu toczącego się wyłącznie pomiędzy podmiotami prywatnymi [52].

60. Sąd odsyłający zaznaczył, że nie jest w stanie zastosować półśrodka łagodzącego brak horyzontalnego skutku bezpośredniego dyrektyw, jakim jest wykładnia prawa krajowego zgodna z przedmiotową dyrektywą. Trybunał musiał zatem zbadać, czy – analogicznie do tego, co Trybunał orzekł w wyroku z dnia 19 stycznia 2010 r., Kücükdeveci [53] – art. 27 karty [54], samodzielnie bądź w związku z przepisami dyrektywy 2002/14/WE [55], mógł zostać powołany w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi w celu ewentualnego wyłączenia stosowania przepisu prawa krajowego niezgodnego z tą dyrektywą.

61. Po wskazaniu, że art. 27 karty miał zastosowanie w sporze w postępowaniu głównym, Trybunał podkreślił, że – jak jasno wynika z brzmienia tego artykułu – aby wywierał on w pełni zamierzone skutki prawne, musi zostać doprecyzowany przez przepisy prawa Unii lub prawa krajowego [56].

62. Trybunał zauważył w tym względzie, że „[z]akaz, przewidziany w art. 3 ust. 1 dyrektywy 2002/14 i skierowany do państw członkowskich, dotyczący wyłączenia z obliczenia stanu liczebnego personelu przedsiębiorstwa określonych kategorii pracowników, które początkowo były objęte jego zakresem, nie może bowiem zostać wywiedziony, jako bezpośrednio stosowana zasada prawa, ani z brzmienia art. 27 karty, ani też z objaśnień dotyczących tego artykułu” [57].

51 Czyż prawa społeczne potwierdzone w karcie rzeczywiście mogą być określane jako „podstawowe”, jeśli większość z nich nadal jest pozbawiona bezpośredniego skutku horyzontalnego? Zobacz na ten temat A. Fabre, La „fondamentalisation” des droits sociaux en droit de l'Union européenne, w: *La protection des droits fondamentaux dans l'Union européenne, entre évolution et permanence*, Bruylant, Bruxelles 2015, s. 163–194.

52 Punkt 36 i przytoczone tam orzecznictwo.

53 C-555/07, EU:C:2010:21.

54 Artykuł ten, zatytułowany „Prawo pracowników do informacji i konsultacji w ramach przedsiębiorstwa”, stanowi, że „[p]racownikom i ich przedstawicielom należy zagwarantować, na właściwych poziomach, informację i konsultację we właściwym czasie, w przypadkach i na warunkach przewidzianych w prawie Unii oraz ustawodawstwach i praktykach krajowych”.

55 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 marca 2002 r. ustanawiająca ogólne ramowe warunki informowania i przeprowadzania konsultacji z pracownikami we Wspólnocie Europejskiej (Dz.U. 2002, L 80, s. 29).

56 Wyrok Association de médiation sociale (pkt 45).

57 Wyrok Association de médiation sociale (pkt 46)

63. Na tej podstawie zauważył, że „okoliczności sprawy stanowiącej przedmiot postępowania głównego różnią się od okoliczności sprawy, w której wydany został ww. wyrok [z dnia 19 stycznia 2010 r., Kücükdeveci (C-555/07, EU:C:2010:21)], ponieważ zasada niedyskryminacji ze względu na wiek, której dotyczyła ta ostatnia sprawa, ustanowiona w art. 21 ust. 1 karty, wystarcza sama w sobie dla przyznania jednostkom prawa podmiotowego, które może być powoływane jako takie” [58].

64. Trybunał wywnioskował stąd, że „[a]rtykuł 27 karty nie może zatem być jako taki powoływany w sporze takim jak w postępowaniu głównym w celu uzasadnienia żądania odstąpienia od stosowania przepisu prawa krajowego niezgodnego z dyrektywą 2002/14” [59].

65. Trybunał dodał, że „[w]niosku tego nie podważa również związek art. 27 karty z przepisami dyrektywy 2002/14, ponieważ – jako że artykuł ten nie wystarcza sam do przyznania jednostkom prawa podmiotowego, które może być powoływane jako takie – nie mogłoby być inaczej w przypadku tego związku” [60].

66. Strona poszkodowana w wyniku niezgodności prawa krajowego z prawem Unii powinna wówczas zadowolić się półśrodkiem i, „w celu ewentualnego uzyskania naprawienia poniesionej szkody, powołać się na orzecznictwo zapoczątkowane wyrokiem z dnia 19 listopada 1991 r., [Francovich i in. (C-6/90 i C-9/90, EU:C:1991:428)]” [61].

67. W wyroku Association de médiation sociale Trybunał zaznaczył więc, że wszystkie postanowienia karty zawarte w tytule IV, zatytułowanym „Solidarność”, nie są odpowiednie do tego, by być powoływane bezpośrednio w sporach między podmiotami prywatnymi. Tym sposobem Trybunał zdołał rozwiać obawy dotyczące jego rzekomej tendencji do dopuszczania w szerokim zakresie możliwości powoływania się bezpośrednio w sporach pomiędzy podmiotami prywatnymi na podstawowe prawa społeczne uznane w karcie.

68. Z punktu widzenia skutecznej ochrony podstawowych praw społecznych można jednak podkreślić, że rozwiązanie przyjęte w tym wyroku przez Trybunał nie jest pozbawione niedogodności [62]. Można także uważać, że art. 52 ust. 5 karty nie tylko nie wyklucza, lecz w sposób wyraźny dopuszcza, żeby postanowienie karty uznające jakąś „zasadę” mogło być powoływane bezpośrednio przed sądami krajowymi w celu kontroli legalności aktów prawa krajowego wprowadzających w życie prawo Unii.

58 Wyrok Association de médiation sociale (pkt 47). Zobacz podobnie na temat zakazu wszelkiej dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania, potwierdzonego przez art. 21 ust. 1 karty, wyrok z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257, pkt 76).

59 Wyrok Association de médiation sociale (pkt 48).

60 Wyrok Association de médiation sociale (pkt 49).

61 Wyrok Association de médiation sociale (pkt 50 i przytoczone tam orzecznictwo). Co mogło zostać słusznie uznane za „mizerny półśrodek” ze względu na trudności, jakie napotka poszkodowany przy dochodzeniu roszczeń odszkodowawczych od państwa członkowskiego: zob. S. Van Raepenbusch, *Droit institutionnel de l'Union européenne*, wyd. 2, Larcier, Bruxelles 2016, s. 486.

62 Zobacz w szczególności R. Tinière, L'invocabilité des principes de la Charte des droits fondamentaux dans les litiges horizontaux, w: *Revue des droit et libertés fondamentaux*, 2014, Chronique n°14; autor wskazuje, że z wyroku Association de médiation sociale wynika, iż „prawa społeczne gwarantowane przez kartę pod postacią zasad nie mogą być powoływane przez podmioty prywatne w sporach o charakterze horyzontalnym. Jednak ponieważ większość stosunków pracy jest nawiązywana pomiędzy podmiotami prywatnymi, rozwiązanie to implicite sprowadza się do pozbawienia ich wszelkich skutków prawnych, wyjąwszy przypadki, gdy stroną stosunku pracy jest organ państwowy […]. Właśnie tą drogą cały pakiet praw społecznych oraz [postanowień karty] przechodzi z obszaru prawa stanowionego do sfery pobożnych życzeń” (s. 6) [tłumaczenie nieoficjalne, podobnie jak pozostałe cytaty z tego artykułu]. Autor ubolewa nad brakiem „skutecznej gwarancji prawa podstawowego – nawet jeśli ma ono formę zasady, nie jest przez to mniej podstawowe – a którego naruszenie zostało równocześnie w należyty sposób stwierdzone”, i wskazuje także na ryzyko, jakim jest podejście Trybunału w stosunku do sądów krajowych i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie „uznania równoważnej ochrony” (s. 7). Zobacz także S. Van Raepenbusch, *Droit institutionnel de l'Union européenne*, wyd. 2, Larcier, Bruxelles 2016; w odniesieniu do rozwiązania przyjętego przez Trybunał w wyroku Association de médiation sociale autor zauważa, że „ze względu na obowiązkowe stosowanie dyrektywy, jako formy regulacji spraw społecznych na szczeblu Unii, powoduje ono znaczne ograniczenie samej możliwości powołania się na postanowienia socjalne karty przez osoby poszkodowane w wyniku niezgodności właściwych przepisów prawa krajowego” (s. 485) [tłumaczenie nieoficjalne].

69. Niemniej jednak jest także zrozumiałe, iż Trybunał uważa, że – w swojej roli interpretatora karty przy pełnym poszanowaniu zasady podziału władzy – jest on związany brzmieniem postanowień karty, w szczególności gdy postanowienia te uznają jakieś prawo lub zasadę, odsyłając równocześnie, jak czyni to art. 27 karty, do przypadków i warunków „przewidzianych w prawie Unii oraz ustawodawstwach i praktykach krajowych".

70. Zgodnie z tą logiką można uznać, że w wyroku Association de médiation sociale Trybunał przestrzegał – aczkolwiek bez wyraźnej deklaracji w tym zakresie – summa divisio na zasady ustanowione w karcie, które mają ograniczoną i pośrednią możliwość dochodzenia w sądzie, oraz na prawa potwierdzone w karcie, które mogą posiadać pełną i bezpośrednią możliwość dochodzenia przed sądem.

71. W każdym razie nie zamierzam wchodzić tu w dyskusję na temat skutków poszczególnych praw i zasad uznanych w karcie oraz zakresu możliwości dochodzenia przed sądem, ponieważ według mnie w świetle samego brzmienia art. 31 ust. 2 karty jest niepodważalne, że coroczny płatny urlop stanowi prawo przysługujące pracownikom [63].

72. Wolę skupić się na tym, co wynika wyraźnie z wyroku Association de médiation sociale, a mianowicie że ani dyrektywa 2002/14, ani art. 27 karty – bez względu na to, czy są rozpatrywane osobno czy łącznie – nie mogą przyznać jednostkom prawa, które mogłoby być powoływane bezpośrednio jako takie w ramach sporu o charakterze horyzontalnym.

73. Innymi słowy, zestawienie przedmiotowego postanowienia karty z przepisem prawa wtórnego Unii, mającym na celu doprecyzowanie postanowienia karty, nie jest w stanie umożliwić powoływania się bezpośrednio na to postanowienie [64]. Równocześnie z toku rozumowania przeprowadzonego w tym wyroku przez Trybunał wynika, że możliwość powoływania się bezpośrednio na postanowienia karty w sporach horyzontalnych nie jest z góry wykluczona. Taka możliwość istnieje wtedy, gdy artykuł karty sam wystarcza, aby przyznać jednostkom prawo, które może być powoływane jako takie [65]. Zdaniem Trybunału nie dzieje się tak w przypadku art. 27 karty, który – jak wynika z jego brzmienia – „musi zostać doprecyzowany przez przepisy prawa Unii lub prawa krajowego" [66], aby wywierać w pełni zamierzone skutki prawne.

74. Logika rozumowania przeprowadzonego przez Trybunał w wyroku Association de médiation sociale wydaje się zatem opierać na koncepcji, że dyrektywa, która konkretyzuje prawo podstawowe potwierdzone w postanowieniu karty, nie może nadać temu postanowieniu cech niezbędnych do tego, aby mogło ono być powoływane bezpośrednio w sporze pomiędzy jednostkami, jeżeli zostanie

63 Zobacz podobnie K. Lenaerts, La solidarité ou le chapitre IV de la charte des droits fondamentaux de l'Union européenne, w: *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, Larcier, Bruxelles 2010, nº 82, s. 217–236; autor jest skłonny zaliczyć do kategorii „praw ze wszystkimi konsekwencjami, które się z tym wiążą, w szczególności pod względem możliwości powoływania się na nie, […] prawo do należytych i sprawiedliwych warunków pracy (art. 31)" (s. 227, § 28). Zobacz także podobnie A. Bogg, Article 31: Fair and just working conditions, w: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, *The EU Charter of Fundamental Rights: a commentary*, Hart Publishing, Oxford 2014, s. 833–868, w szczególności s. 849, §§ 31.34 i 31.35; a także A. Bailleux, H. Dumont, *Le pacte constitutionnel européen, Tome 1: Fondements du droit institutionnel de l'Union*, Bruylant, Bruxelles 2015, s. 436, § 1030. Zobacz wreszcie opinia rzecznika generalnego E. Tancheva w sprawie King (C-214/16, EU:C:2017:439, pkt 52).

64 Zatem „zasady" w rozumieniu karty „nigdy nie będą mogły pozbyć się swojej pierwotnej niekompletności normatywnej. Jest ona przeszkodą nie do pokonania, ponieważ wszystkie dyrektywy, bez względu na to, jak by nie były jasne, precyzyjne i bezwarunkowe, nie mogą niczego zmienić w tym zakresie", zob. A. Fabre, La „fondamentalisation" des droits sociaux en droit de l'Union européenne, w: *La protection des droits fondamentaux dans l'Union européenne, entre évolution et permanence*, Bruylant, Bruksela 2015, s. 163–194, w szczególności s. 185. Jak zauważa N. Cariat, L'invocation de la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne dans les litiges horizontaux: état des lieux après l'arrêt Association de Médiation Sociale, w: *Cahiers de droit européen*, Larcier, Bruxelles, 2014, nº 2, s. 305–336, w wyroku tym Trybunał rozumował, „wychodząc od ram analizy właściwej dla dyrektyw, ustalił kolejność badania skutków dyrektyw oraz karty i odmówił uznania jakiejkolwiek wartości dodanej z faktu powołania ich łącznie" (s. 310).

65 Są więc podstawy, by sądzić, iż wyrok Association de médiation sociale przynosi „małą rewolucję w dziedzinie ochrony praw podstawowych poprzez usankcjonowanie, w sposób dorozumiany i pod pewnymi warunkami, horyzontalnego skutku bezpośredniego karty"; zob. E. Carpano, E. Mazuyer, La représentation des travailleurs à l'épreuve de l'article 27 de la Charte des droits fondamentaux de l'Union: précisions sur l'invocabilité horizontale du droit de l'Union, w: *Revue de droit du travail*, Dalloz, Paris 2014, nº 5, s. 312–320, w szczególności s. 317.

66 Wyrok Association de médiation sociale (pkt 45).

stwierdzone, że nie można uznać, by wspomniane postanowienie samo w sobie, ani na podstawie swego brzmienia, ani w świetle odnoszących się do niego wyjaśnień, posiadało takie cechy. Zgodnie bowiem z tą logiką jest niemożliwe, aby dyrektywa, która nie ma bezpośredniego skutku horyzontalnego, mogła przekazać taką cechę postanowieniu karty.

75. Wyrok Association de médiation sociale położył zatem kres niejasnościom, jakie mogły wynikać ze sformułowania zawartego w wyroku z dnia 19 stycznia 2010 r., Kücükdeveci[67], dotyczącego możliwości powołania się na „[zakaz] dyskryminacji ze względu na wiek, [który to zakaz został] skonkretyzowan[y] w dyrektywie 2000/78[/WE[68]]”[69]. Czy sformułowanie to nie jest równoznaczne z podważeniem ugruntowanego orzecznictwa dotyczącego braku horyzontalnego skutku bezpośredniego dyrektyw, a nawet hierarchii norm[70]? W tym zakresie z wyroku Association de médiation sociale wynika jasno, że linia orzecznicza wynikająca z wyroku z dnia 19 stycznia 2010 r., Kücükdeveci[71], została podtrzymana i że jedynie norma posiadająca rangę prawa pierwotnego w odpowiednich sytuacjach może być powoływana w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi[72]. Można zatem uważać, że wyrok ten – w zakresie, w jakim uznaje potencjalną dopuszczalność powoływania się na postanowienia karty w sporach horyzontalnych – może być uważany za potwierdzenie istnienia dodatkowego półśrodka łagodzącego brak horyzontalnego skutku bezpośredniego dyrektyw[73].

76. Trybunał rozwinął tę linię orzeczniczą w wyroku z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger[74], dopuszczając możliwość powoływania się bezpośrednio w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi na art. 21 karty w zakresie, w jakim przepis ten zakazuje dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania[75], a także na art. 47 karty, dotyczący prawa do skutecznej ochrony sądowej[76].

77. W przeciwieństwie do tego, co mogło niekiedy być podnoszone, uznanie potencjalnej dopuszczalności powoływania się bezpośrednio na postanowienia karty w sporach horyzontalnych, moim zdaniem stanowiące najważniejszy wkład wyroku Association de médiation sociale, nie jest sprzeczne z art. 51 karty, ponieważ uznanie to ma na celu spowodowanie, żeby państwa członkowskie, do których skierowane są postanowienia karty, respektowały uznane w niej prawa podstawowe

67 C-555/07, EU:C:2010:21.

68 Dyrektywa Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.U. 2000, L 303, s. 16).

69 Zobacz w szczególności pkt 51 tego wyroku.

70 Zobacz w tym względzie A. Bailleux, La Cour de justice, la Charte des droits fondamentaux et l'intensité normative des droits sociaux, w: *Revue de droit social*, La Charte, Bruges 2014, nº 3, s. 283–308, w szczególności s. 293.

71 C-555/07, EU:C:2010:21.

72 Ibidem s. 294 i 295. Zobacz także podobnie E. Carpano, E. Mazuyer, La représentation des travailleurs à l'épreuve de l'article 27 de la Charte des droits fondamentaux de l'Union: précisions sur l'invocabilité horizontale du droit de l'Union, w: *Revue de droit du travail*, Dalloz, Paris 2014, nº 5, s. 312–320, gdzie w odniesieniu do zakazu dyskryminacji ze względu na wiek zwraca się uwagę, że możliwość powoływania się na ten zakaz „wynika nie tyle z kombinacji zasady ogólnej z dyrektywą, ile z samowykonalności samej zasady ogólnej. […] Innymi słowy, potencjalny skutek wyłączający nie jest powiązany ze skutkiem dyrektywy, lecz jedynie ze skutkiem zasady lub prawa podstawowego, który sam w sobie powinien być wystarczający” (s. 319).

73 Zobacz podobnie N. Cariat, L'invocation de la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne dans les litiges horizontaux: état des lieux après l'arrêt Association de Médiation Sociale, w: *Cahiers de droit européen*, Larcier, Bruxelles 2014, nº 2, s. 305–336, w szczególności s. 316, § 8.

74 C-414/16, EU:C:2018:257.

75 W celu mocniejszego uzasadnienia takiego uznania Trybunał wskazał, że „[z] uwagi na swój bezwzględnie wiążący charakter art. 21 karty co do zasady nie różni się od poszczególnych postanowień traktatów założycielskich zakazujących dyskryminacji z różnych względów, nawet jeżeli owe przypadki dyskryminacji wynikają z umów zawieranych przez jednostki” [wyrok z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257, pkt 77), w którym przytoczono wyroki: z dnia 8 kwietnia 1976 r., Defrenne (43/75, EU:C:1976:56, pkt 39); z dnia 6 czerwca 2000 r., Angonese (C-281/98 EU:C:2000:296, pkt 33–36); z dnia 3 października 2000 r., Ferlini (C-411/98, EU:C:2000:530, pkt 50); a także z dnia 11 grudnia 2007 r., International Transport Workers' Federation et Finnish Seamen's Union (C-438/05, EU:C:2007:772, pkt 57–61)]. Jest to zgodne z uwagami E. Carpana i E. Mazuyer, La représentation des travailleurs à l'épreuve de l'article 27 de la Charte des droits fondamentaux de l'Union: précisions sur l'invocabilité horizontale du droit de l'Union, w: *Revue de droit du travail*, Dalloz, Paris 2014, nº 5, s. 312–320, w szczególności s. 320, na temat wyroku Association de médiation sociale: „uznając potencjalny horyzontalny skutek bezpośredni postanowień karty, Trybunał jedynie wyciągnął konsekwencje ze zrównania karty z prawem pierwotnym Unii, potwierdzonego w traktacie z Lizbony” (s. 320).

76 Według Trybunału artykuł ten „samoistnie, a więc bez konieczności ustanowienia szczegółowych norm w przepisach prawa Unii lub prawa krajowego, przyznaje jednostkom prawo, na które mogą się on[e] bezpośrednio powoływać” (wyrok z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger, C-414/16, EU:C:2018:257, pkt 78).

w sytuacjach, gdy stosują prawo Unii. Okoliczność, iż powołano się na te prawa w ramach sporu horyzontalnego, z tego punktu widzenia nie ma decydującego znaczenia, a w żadnym wypadku nie może umożliwiać państwom członkowskim uniknięcia stwierdzenia naruszenia postanowień karty przy wprowadzaniu w życie prawa Unii [77].

78. W związku z tym należy ostatecznie usunąć przeszkodę, jaką mógłby stanowić art. 51 ust. 1 karty dla możliwości powoływania się bezpośrednio na postanowienia karty w ramach sporów pomiędzy jednostkami. Chociaż wspomniany artykuł przewiduje, że postanowienia karty „mają zastosowanie do instytucji, organów i jednostek organizacyjnych Unii […] oraz do państw członkowskich wyłącznie w zakresie, w jakim stosują one prawo Unii", nie wyklucza on jednak w sposób wyraźny wszelkich skutków karty w stosunkach pomiędzy osobami prywatnymi [78]. Należy dodać, że Trybunał uznał istnienie bezpośredniego skutku horyzontalnego w przypadku wielu przepisów prawa pierwotnego Unii, mimo że zgodnie z ich brzmieniem adresatami norm są państwa członkowskie [79].

79. Z powyższego wynika, że w wyroku Association de médiation sociale Trybunał stworzył schemat analizy połączenia ochrony zapewnianej przez dyrektywy oraz norm dotyczących ochrony praw podstawowych [80]. Niniejsze sprawy stwarzają Trybunałowi sposobność do uzupełnienia i doprecyzowania tego schematu analizy, tym razem w odniesieniu do jednego z artykułów karty, a mianowicie art. 31 ust. 2, który w przeciwieństwie do art. 27 posiada moim zdaniem cechy niezbędne do tego, by można było powoływać się na niego bezpośrednio w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi w celu ewentualnego wyłączenia stosowania sprzecznych z nim przepisów prawa krajowego.

80. Aby taka możliwość bezpośredniego powołania zaistniała, dane postanowienie karty powinno – ze względu na samoistne cechy wynikające z jego brzmienia – mieć charakter bezwzględnie obowiązujący i powinno być samowykonalne [81].

81. Podstawowe prawo do corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego, tak jak zostało sformułowane w art. 31 ust. 2 karty, ma niewątpliwie charakter bezwzględnie wiążący. Trybunał konsekwentnie kładł w swoim orzecznictwie nacisk równocześnie na znaczenie oraz na bezwzględnie obowiązujący charakter prawa do corocznego płatnego urlopu, wskazując, że chodzi o „zasadę unijnego prawa

77 Zobacz w tym zakresie A. Bailleux, La Cour de justice, la Charte des droits fondamentaux et l'intensité normative des droits sociaux, *Revue de droit social*, La Charte, Bruges 2014, nº 3, s. 283–308, w szczególności s. 305.

78 Zobacz podobnie S. Robin-Olivier, Article 31 – Conditions de travail justes et équitables, w: *Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne, Commentaire article par article*, Bruylant, Bruxelles 2018, s. 679–694, w szczególności s. 693, § 29.

79 Ibidem.

80 Zobacz N. Cariat, L'invocation de la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne dans les litiges horizontaux: état des lieux après l'arrêt Association de Médiation Sociale, w: *Cahiers de droit européen*, Larcier, Bruxelles 2014, nº 2, s. 305–336, w szczególności s. 311 i nast.

81 Zobacz podobnie K. Lenaerts, L'invocabilité du principe de non-discrimination entre particuliers, w: *Le droit du travail au XXIe siècle, Liber Amicorum Claude Wantiez*, Larcier, Bruxelles 2015, s. 89–105; w związku z zasadą niedyskryminacji ze względu na wiek autor zauważa, że „[a]naliza łączna wyroków Mangold, Kücükdeveci i AMS sugeruje, iż dopuszczalność horyzontalnego powoływania [tej zasady] opiera się, po pierwsze, na jej bezwzględnie obowiązującym charakterze […]. Po drugie, samowykonalność wspomnianej zasady odegrała decydującą rolę w rozumowaniu Trybunału Sprawiedliwości. Taka samowykonalność pozwala odróżnić normy bezpośrednio stosowalne na poziomie konstytucyjnym od takich, które do swojej skuteczności potrzebują interwencji ustawodawcy. Tym samym samowykonalność normy pozwala uznać bezpośredni skutek horyzontalny w wypadku zasady niedyskryminacji, bez naruszania konstytucyjnego podziału kompetencji zgodnego z wolą autorów traktatów. Ponieważ zasada ta »wystarcza sama w sobie dla przyznania jednostkom prawa podmiotowego, które może być powoływane jako takie«, nie wchodzi w kompetencje prawodawcy unijnego czy krajowego. Natomiast art. 27 karty, który do funkcjonowania potrzebuje interwencji prawodawcy zarówno na szczeblu Unii, jak i państw członkowskich, nie może wywoływać bezpośredniego skutku" (s. 104 i 105).

socjalnego o szczególnej wadze, od której [to zasady] nie może być odstępstw”[82]. Prawo to nie tylko więc obowiązuje w odniesieniu do działań organów publicznych, lecz dotyczy także stosunków pracy nawiązywanych pomiędzy osobami prywatnymi. Jest to kryterium brane pod uwagę przez Trybunał od wyroku z dnia 8 kwietnia 1976 r., Defrenne (43/75, EU:C:1976:56)[83].

82. Ponadto przedmiotowe postanowienie karty powinno być – jak już wcześniej wskazałem – samowykonalne[84], co oznacza, że uchwalenie kolejnych przepisów prawa Unii czy prawa krajowego nie powinno być potrzebne do skuteczności prawa podstawowego uznanego w karcie[85]. Innymi słowy, przedmiotowe postanowienie karty nie wymaga wydania żadnego dodatkowego aktu, aby wywoływać bezpośrednie skutki w stosunku do podmiotów prywatnych.

83. Ściślej mówiąc, uważam, że wziąwszy pod uwagę brzmienie art. 31 ust. 2 karty, przepis ten nie wymaga wydania żadnego dodatkowego aktu prawnego, aby wywoływać skutki bezpośrednio wobec podmiotów prywatnych. W takiej sytuacji wydanie aktu prawa wtórnego Unii lub przepisów wykonawczych przez państwa członkowskie może być oczywiście przydatne, aby umożliwić jednostkom korzystanie w konkretnych przypadkach z określonego prawa podstawowego. Jednak wydanie takich przepisów, które nie są wymagane przez brzmienie danego postanowienia karty, nie jest konieczne do tego, by postanowienie to mogło wywoływać bezpośrednie skutki w ramach sporów, które muszą rozstrzygnąć sądy krajowe[86].

84. Z powyższego wynika, że art. 31 ust. 2 karty, w zakresie, w jakim uznaje prawo każdego pracownika do corocznego płatnego urlopu, posiada cechy niezbędne do tego, aby być powoływany bezpośrednio w sporze pomiędzy podmiotami prywatnymi w celu wyłączenia stosowania przepisów prawa krajowego, których skutkiem byłoby pozbawienie pracownika takiego prawa. Tak właśnie dzieje się w sytuacji – jak już wcześniej wskazałem – przepisów lub praktyk krajowych, które przewidują, że w przypadku gdy stosunek pracy ustaje wskutek śmierci pracownika, prawo do corocznego płatnego urlopu wygasa bez prawa do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop, i które w konsekwencji uniemożliwiają wypłacenie takiego świadczenia spadkobiercom zmarłego. Jak bowiem Trybunał stwierdził zasadniczo w wyroku Bollacke, takie krajowe przepisy prawa lub praktyki skutkują „całkowitą utratą z mocą wsteczną samego prawa do corocznego płatnego urlopu”[87].

82 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 22 kwietnia 2010 r., Zentralbetriebsrat der Landeskrankenhäuser Tirols (C-486/08, EU:C:2010:215, pkt 28 i przytoczone tam orzecznictwo). Generalnie, jak wskazuje A. Bogg, Article 31: Fair and just working conditions, w: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, *The EU Charter of Fundamental Rights: a commentary*, Hart Publishing, Oxford 2014, s. 833–868, „Article 31 speaks to the very purpose of labour law itself, namely to ensure fair and just working conditions, and it transfigures this overarching protective purpose into a subjective fundamental social right. This transfiguration, based in the injunction to respect the human dignity of all workers, marks out Article 31 as the *grundnorm* of the other labour rights in the Solidarity chapter” (s. 846, § 31.27).

83 Punkt 39. Zobacz także wyrok z dnia 6 czerwca 2000 r., Angonese (C-281/98, EU:C:2000:296, pkt 34, 35).

84 Jak wskazuje S. Walkila, *Horizontal Effect of Fundamental Rights in EU Law*, Europa Law Publishing, Groning 2016, „[t]he core criterion pertains to the question whether a norm may be deemed »sufficient in itself« to serve as a direct basis of a claim before a court. That points to the remedial force of the norm; i.e., whether the norm has a sufficiently ascertainable normative content which enables a judge to apply it in given circumstances. The remedial force of a fundamental right norm may be examined on the basis of content and context based analyses […]”. W tym względzie „[t]he content-based analysis inquires whether the norm enjoys »fully effectiveness« in the sense that its normative content is defined with a requisite degree of specificity and clarity so that the parties to a legal dispute may rely upon it and the courts enforce it” (s. 183).

85 Zobacz w tym względzie S. Van Raepenbusch, *Droit institutionnel de l'Union européenne*, wyd. 2, Larcier, Bruxelles 2016; autor uważa, iż po wyroku Association de médiation sociale „[j]est […] już jasno ustalone od tej pory, że normy dotyczące ochrony praw podstawowych zawarte w karcie, które spełniają warunek samowykonalności – co jest równoznaczne z uznaniem ich charakteru self-sufficient według klasycznej terminologii prawa międzynarodowego publicznego – mogą być powoływane samodzielnie nawet w ramach stosunków prawa prywatnego w celu wyłączenia stosowania sprzecznego z nimi przepisu prawa krajowego, jeżeli w danej sytuacji występuje łącznik z prawem Unii” (s. 487). Należy przypomnieć w tym względzie, że „[c]harakter self-sufficient oznacza […] możliwość samodzielnego stosowania przepisu prawa międzynarodowego, charakterystyczną dla właściwej mu zdolności normatywnej”, zob. J. Verhoeven, La notion d'„applicabilité directe” du droit international, w: *Revue belge de droit international*, Bruylant, Bruxelles 1985, s. 243–264, w szczególności s. 248. Zobacz także A. Vandaele, E. Claes, L'effet direct des traités internationaux – Une analyse en droit positif et en théorie du droit axée sur les droits de l'homme, w: *Working Paper* nº 15, grudzień 2001, KU Leuven, Wydział Prawa, Instytut Prawa Międzynarodowego, dostępne na stronie internetowej: https://www.law.kuleuven.be/iir/nl/onderzoek/working-papers/WP15f.pdf.

86 Zobacz w tym względzie A. Bogg, Article 31: Fair and just working conditions, w: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, *The EU Charter of Fundamental Rights: a commentary*, Hart Publishing, Oxford 2014, s. 833–868: „The absence of these limiting formulae means that Article 31 is better understood as a genuinely autonomous fundamental right, a standard against which Union laws and national laws and practices are measured rather than a standard capable of being diluted and weakened by those laws and practices” (s. 846, § 31.27).

87 Zobacz wyrok Bollacke (pkt 25).

85. W konsekwencji sugeruję, aby w sprawie Willmeroth (C-570/16) Trybunał odpowiedział Bundesarbeitsgericht (federalnemu sądowi pracy), że sąd krajowy, który rozpoznaje spór pomiędzy dwoma podmiotami prywatnymi, w sytuacji gdy nie jest możliwe dokonanie wykładni właściwych przepisów prawa krajowego w zgodzie z art. 7 dyrektywy 2003/88, ma obowiązek zapewnić podmiotom prywatnym, w granicach swoich kompetencji, ochronę prawną przysługującą im na podstawie art. 31 ust. 2 karty i zagwarantować jego pełną skuteczność, w razie konieczności poprzez odstąpienie od stosowania wszelkich przepisów prawa krajowego, które stoją z nim w sprzeczności.

86. Dodam, że ustalenie, iż art. 31 ust. 2 karty wystarcza sam w sobie – w zakresie, w jakim przewiduje prawo każdego pracownika do corocznego płatnego urlopu – aby przyznać jednostkom prawo, na które jako takie mogą się powoływać w postępowaniu toczącym się pomiędzy nimi w dziedzinach objętych prawem Unii, nie wyczerpuje zagadnienia ustalenia normatywnej treści tego przepisu.

87. W tym względzie chciałbym zaznaczyć, że jeden z wniosków płynących z wyroku Association de médiation sociale jest taki, że w celu ustalenia, czy na dane postanowienie karty można się powoływać bezpośrednio w sporze pomiędzy jednostkami, należy uwzględnić wyjaśnienia dotyczące karty [88]. Wyjaśnienia te zatem według mnie powinny być brane pod uwagę w celu ustalenia treści normatywnej normy prawnej mającej bezpośrednie zastosowanie, zawartej w art. 31 ust. 2 karty. Takie uwzględnienie wyjaśnień dotyczących karty jest zresztą podyktowane przez art. 6 ust. 1 akapit trzeci TUE, zgodnie z którym „[p]rawa, wolności i zasady zawarte w karcie są interpretowane zgodnie z postanowieniami ogólnymi określonymi w tytule VII karty regulującymi jej interpretację i stosowanie oraz z należytym uwzględnieniem wyjaśnień, o których mowa w karcie, które określają źródła tych postanowień". Zgodnie z art. 52 ust. 7 karty „[w]yjaśnienia sporządzone w celu wskazania wykładni niniejszej karty są należycie uwzględniane przez sądy Unii i państw członkowskich" [89].

88. Tymczasem z wyjaśnień odnoszących się do art. 31 ust. 2 karty wynika, że dyrektywa 93/104 stanowi jeden z podstawowych elementów, na jakich opierali się autorzy przy redagowaniu tego postanowienia. Przypominam bowiem, że zgodnie z tymi wyjaśnieniami art. 31 ust. 2 karty „jest oparty na dyrektywie 93/104 […]". Dyrektywa 93/104 została później ujednolicona dyrektywą 2003/88 i – jak wynika z brzmienia art. 7 ust. 1 dyrektywy 2003/88 [90], od którego dyrektywa ta nie dopuszcza odstępstw – każdy pracownik jest uprawniony do corocznego płatnego urlopu w wymiarze co najmniej czterech tygodni. Tym samym w art. 31 ust. 2 karty można odnaleźć główny trzon dyrektywy 93/104, ponieważ artykuł ten potwierdza i umacnia to, co wydaje się najbardziej istotne w tej dyrektywie [91].

88 Zobacz wyrok Association de médiation sociale (pkt 46). Zobacz w tym względzie N. Cariat, L'invocation de la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne dans les litiges horizontaux: état des lieux après l'arrêt Association de Médiation Sociale, w: *Cahiers de droit européen*, Larcier, Bruxelles 2014, nº 2, s. 305–336, w szczególności s. 323, § 10.

89 Zobacz także podobnie akapit piąty preambuły karty.

90 Podobnie zresztą jak i z art. 7 ust. 1 dyrektywy 93/104.

91 Zobacz analogicznie na temat art. II-91 konstytucji europejskiej A. Jeammaud, Article II 91; conditions de travail justes et équitables, w: *Traité établissant une Constitution pour l'Europe, partie II, La Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne: commentaire article par article*, tome 2, Bruylant, Bruxelles 2005, s. 416–425, w szczególności s. 419 i 423.

89. Na podstawie tego powiązania norm odzwierciedlonego w nowszym orzecznictwie Trybunału [92] wnioskuję, że art. 31 ust. 2 karty gwarantuje każdemu pracownikowi coroczny płatny urlop w wymiarze co najmniej czterech tygodni [93]. Innymi słowy, w celu ustalenia treści normatywnej art. 31 ust. 2 karty oraz określenia zobowiązań wynikających z tego postanowienia nie można moim zdaniem pominąć art. 7 dyrektywy 2003/88 ani orzecznictwa Trybunału, który na tej podstawie w kolejnych rozpoznawanych sprawach doprecyzowywał treść i zakres zasady „prawa socjalnego Unii o szczególnej wadze" [94], jaką stanowi prawo do corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego [95].

90. Także z powodu tego powiązania norm prawo do ekwiwalentu pieniężnego, jakie powinno przysługiwać każdemu pracownikowi, który nie był w stanie z przyczyn niezależnych od swojej woli skorzystać z prawa do corocznego płatnego urlopu przed ustaniem stosunku pracy, to jest prawo, jakie wynika z art. 7 ust. 2 dyrektywy 2003/88 i jakie zostało uznane i doprecyzowane przez Trybunał [96], powinno być uważane za prawo chronione na mocy art. 31 ust. 2 karty [97].

91. W nowszym orzecznictwie wydaje się zresztą według mnie, że Trybunał idzie w kierunku uwzględnienia normy konkretyzującej rozpatrywane prawo podstawowe w celu określenia obowiązków, jakie wynikają z karty [98].

92. Podsumowując, pragnę zauważyć, że Trybunał w wyroku Association de médiation sociale wydaje się wyciągać konsekwencje z tego, że karta zawiera postanowienia, z których nie wszystkie mają taką samą zdolność do bycia powoływanym bezpośrednio w ramach sporów pomiędzy jednostkami. Jeśli okazuje się, że postanowienie karty ma niewielką moc normatywną, wówczas ochrona prawa podstawowego, które zostało w nim zapisane, wymaga interwencji prawodawcy Unii lub prawodawców krajowych, a tym samym nie może ono samo z siebie wywoływać skutków prawnych bezpośrednio oddziałujących w ramach sporu krajowego. W tej sytuacji Trybunał musi więc koniecznie wziąć pod uwagę wyrażoną przez autorów karty wolę powierzenia prawodawcy Unii lub prawodawcom krajowym obowiązku w zakresie określenia treści i warunków wprowadzenia w życie praw podstawowych, które zostały w niej uznane.

92 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 29 listopada 2017 r., King (C-214/16, EU:C:2017:914), który odnosi się do „zasady ustanowionej w art. 7 dyrektywy 2003/88 oraz w art. 31 ust. 2 karty, zgodnie z którymi to unormowaniami prawo do corocznego płatnego urlopu wypoczynkowego nie może wygasnąć po upływie okresu rozliczeniowego lub okresu dozwolonego przeniesienia ustalonego przez prawo krajowe, w przypadku gdyby pracownik nie mógł skorzystać z tego urlopu" (pkt 56).

93 Zobacz podobnie A. Bogg, Article 31: Fair and just working conditions, w: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, *The EU Charter of Fundamental Rights: a commentary*, Hart Publishing, Oxford 2014, s. 833–868; autor uważa, że „though the duration of annual paid leave is not specified in Article 31(2), this should be understood as a minimum of four weeks leave per year in line with Article 7 of the Directive" (s. 859, § 31.56). Kwestia ta stanowi sedno spraw zawisłych w Trybunale: TSN (C-609/17) i AKT (C-610/17), w których työtuomioistuin (sąd pracy, Finlandia) zwraca się do Trybunału z pytaniem między innymi o to, czy art. 31 ust. 2 karty chroni nabyty urlop, jeżeli okres urlopu przekracza przewidziany w art. 7 ust. 1 dyrektywy 2003/88 minimalny wymiar czterech tygodni corocznego urlopu.

94 Zobacz w szczególności wyrok z dnia 29 listopada 2017 r., King (C-214/16, EU:C:2017:914, pkt 32 i przytoczone tam orzecznictwo).

95 Zobacz w tym względzie A. Bogg, Article 31: Fair and just working conditions, w: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, *The EU Charter of Fundamental Rights: a commentary*, Hart Publishing, Oxford 2014, s. 833–868; według autora „it follows from this symbiosis that the reasoning and specific legal conclusions of the CJEU on article 7 are also reflected in the parameters of the right to a period of annual paid leave under Article 31(2). This interpretative synergy between Article 7 of the Working Time Directive and Article 31(2) means that the rights are so entwined in the CJEU's legal reasoning that it is now difficult to discern where one begins and the other ends" (s. 858 i 859, § 31.55). W tym samym duchu zob. opinia rzecznika generalnego H. Saugmandsgaarda Øe w sprawie Maio Marques da Rosa (C-306/16, EU:C:2017:486), w której rzecznik generalny po zaznaczeniu, że z wyjaśnień dotyczących karty wynika, iż art. 31 ust. 2 karty opiera się w szczególności na dyrektywie 93/104, w odniesieniu do prawa do odpoczynku tygodniowego stwierdził, że „zakres art. 31 ust. 2 karty odpowiada zakresowi art. 5 dyrektywy 2003/88". Na tej podstawie sformułował on wniosek, że art. 31 ust. 2 karty „nie może dostarczyć dodatkowych informacji przydatnych dla celów wykładni art. 5 dyrektywy 2003/88, o której dokonanie się zwrócono" (pkt 43, 44). Zobacz podobnie wyrok z dnia 9 listopada 2017 r., Marques da Maio Rosa (C-306/16, EU:C:2017:844, pkt 50).

96 Zobacz w szczególności wyroki: z dnia 20 stycznia 2009 r., Schultz-Hoff i in. (C-350/06 i C-520/06, EU:C:2009:18, pkt 61); z dnia 29 listopada 2017 r., King (C-214/16, EU:C:2017:914, pkt 52).

97 Zobacz podobnie A. Bogg, Article 31: Fair and just working conditions, w: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, *The EU Charter of Fundamental Rights: a commentary*, Hart Publishing, Oxford 2014, s. 833–868; autor uważa, że „the worker's right to a payment in lieu of untaken leave during a leave year on termination of the employment relationship is a fundamental social right that is necessarily implicit in the right to paid annual leave under Article 31(2). This principle was established in [judgment of 20 January 2009, Schultz-Hoff and Others (C-350/06 and C-520/06, EU:C:2009:18)] in respect of Article 7 and it should apply with equal force to Article 31(2)" (s. 861, § 31.60).

98 Zobacz podobnie wyrok z dnia 17 kwietnia 2018 r., Egenberger (C-414/16, EU:C:2018:257, pkt 81 i przytoczone tam orzecznictwo).

93. Chociaż takie stanowisko Trybunału jest zrozumiałe, zwłaszcza ze względu na zasadę podziału władzy, to jednak moim zdaniem powinno ono zostać zrównoważone przez bardziej elastyczne podejście w przypadku postanowień takich jak art. 31 ust. 2 karty, które potwierdzają określone prawo bez wyraźnej wzmianki o wydaniu przepisów prawa Unii czy prawa krajowego.

94. Nie należy również nie doceniać potencjału innych instrumentów ochrony praw podstawowych, takich jak Europejska karta społeczna, umożliwiających uznanie skutku bezpośredniego przez sądy krajowe. W tym względzie odmowa uznania przez Trybunał bezpośredniego skutku art. 31 ust. 2 karty byłaby moim zdaniem niezgodna z obserwowaną w sądach krajowych tendencją do większej otwartości na możliwość uznawania bezpośredniej skuteczności Europejskiej karty społecznej [99].

95. Sugeruję zatem Trybunałowi, by w odniesieniu do art. 31 ust. 2 karty zrezygnował z podejścia nadmiernie restrykcyjnego, przyjmując wyważone stanowisko orzecznicze, zgodnie z którym o ile nie wszystkie postanowienia karty potwierdzające podstawowe prawa społeczne posiadają cechy niezbędne do uznania ich horyzontalnego skutku bezpośredniego, o tyle jednak musi on być uznawany w przypadku postanowień, które mają charakter bezwzględnie obowiązujący i samowykonalny. Krótko mówiąc, niniejsze sprawy stanowią dla Trybunału okazję, dzięki której może on sprawić, że uznanie podstawowych praw społecznych nie pozostanie w sferze „pobożnych życzeń” [100].

IV. Wnioski

96. Mając na względzie powyższe rozważania proponuję, aby Trybunał odpowiedział na pytania prejudycjalne postawione przez Bundesarbeitsgericht (federalny sąd pracy, Niemcy) w sprawach połączonych Bauer (C-569/16) i Willmeroth (C-570/16) w następujący sposób:

1) Artykuł 7 dyrektywy 2003/88/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 4 listopada 2003 r. dotyczącej niektórych aspektów organizacji czasu pracy należy interpretować w ten sposób, że stoi on na przeszkodzie krajowym przepisom prawa lub praktyce, takim jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, które stanowią, iż w sytuacji gdy stosunek pracy ustaje wskutek śmierci pracownika, prawo do corocznego płatnego urlopu wygasa, a prawo do ekwiwalentu pieniężnego za niewykorzystany coroczny płatny urlop nie powstaje, i które w konsekwencji uniemożliwiają wypłacenie takiego ekwiwalentu spadkobiercom zmarłego.

2) Ponadto w sprawie Bauer (C-569/16) proponuję odpowiedzieć Bundesarbeitsgericht (federalnemu sądowi pracy), że:

   Sąd krajowy rozpatrujący spór między jednostką a podmiotem prawa publicznego jest zobowiązany, w sytuacji gdy nie jest możliwe dokonanie wykładni właściwych przepisów prawa krajowego w zgodzie z art. 7 dyrektywy 2003/88, zapewnić podmiotom prawa, w granicach swoich kompetencji, ochronę prawną przysługującą im na podstawie tego artykułu i zagwarantować jego pełną skuteczność, w razie konieczności poprzez odstąpienie od stosowania wszelkich przepisów prawa krajowego, które stoją z nim w sprzeczności.

99 Zobacz w tym względzie C. Nivard, L’effet direct de la charte sociale européenne, w: *Revue des droits et libertés fondamentaux*, 2012, chronique nº 28. Na przykład wyrok Conseil d’État (rady stanu, Francja) z dnia 10 lutego 2014 r., X, nº 358992, a także wyrok Cour de cassation (sąd kasacyjny, Francja) z dnia 14 kwietnia 2010 r. (Cass. soc. nº 09-60426, 09-60429). Zaznaczam również, że w art. 2 ust. 3 zrewidowanej Europejskiej karty społecznej jest mowa o prawie do corocznego co najmniej czterotygodniowego płatnego urlopu.

100 By posłużyć się sformułowaniem R. Tinière, L’invocabilité des principes de la Charte des droits fondamentaux dans les litiges horizontaux, w: *Revue des droits et libertés fondamentaux*, 2014, chronique nº 14.

3) Wreszcie, w ramach sprawy Willmeroth (C-570/16) proponuję, by Trybunał orzekł, co następuje:

Sąd krajowy rozpatrujący spór pomiędzy dwoma podmiotami prywatnymi jest zobowiązany, w sytuacji gdy nie jest możliwe dokonanie wykładni właściwych przepisów prawa krajowego w zgodzie z art. 7 dyrektywy 2003/88, zapewnić podmiotom prawa, w granicach swoich kompetencji, ochronę prawną przysługującą im na podstawie art. 31 ust. 2 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej i zagwarantować jego pełną skuteczność, w razie konieczności poprzez odstąpienie od stosowania wszelkich przepisów prawa krajowego, które stoją z nim w sprzeczności.